

ываның алдарлыг артизи
лаа Монгуш даарта На-
ал хөгжүм-шии театрын-
лур "Ынакшылым, ыдык
м – театрымда" деп юби-
иг чогаадыкчы кезжээзинче
чүлөрни чалап турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агый адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаары болза:

Чигжит Сатович КАШПЫДАЙНЫ – Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл сумунун Саргол деп черде хууда дузалал ажил-агыйның баштыңы.

Чигир-оол Матвеевич КЫЗЫЛ-ООЛДУ – Чаа-Хөл кожуунун Шанчы сумунун Суглуг-Ой деп черде хууда дузалал ажил-агыйның баштыңы.

Үре-түнелдиг кады ажилдажылга болгаш «Чүс-чүс чылдарның акы-дуңмалышкы езузу» фильмин тургузарынга дорт киржилгези дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаары болза:

Алексей Викторович ПИМАНОВТУ – «Кызыл сылдыс» медиахолдингинин президентизи.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың сентябрь 12
№ 178

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Дайамаа Ховалыговна ДАМЧАЙНЫ – Чаа-Хөл кожуунда өөредилгенин хоочуну;

Родион Самбуевич МОНГУШТУ – «Тываның даг-руда компаниязы» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин Чадаана девискээринде автотранспорт участогунун аккумуляторциги;

Светлана Даш-ооловна СААЯНЫ – Өвүр кожуунун Саглы суурда «Челээш» уруглар сады» школа назыны четпээн уругларның муниципалдыг бюджет өөредилге албан черинин эргелекчизи.

Культура адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Надежда Суттуг-ооловна КУУЛАРНЫ – «Кызыл кожуунун төлчүткен библиотека системазы» муниципалдыг бюджет албан черинин килдис эргелекчизи;

Надежда Владимировна КЫРГЫСТЫ – Шагаан-Арыг хоорайда «Уругларның уран чүүл школы» муниципалдыг бюджет немелде өөредилге албан черинин директору;

Чечен Алдын-ооловна ХОМУШКУНУ – Кызыл кожуунун «Каа-Хемниң уругларга уран чүүл школы» муниципалдыг бюджет немелде өөредилге албан черинин хореография салбырының башкызы.

Көдээ ажил-агый адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Тайбын-оол Николаевич ИРГИТТИ – Мөңгүн-Тайга кожуунун «Малчын» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин малчыны.

Херел Харлыг-оолович САЛЧАКТИ – Мөңгүн-Тайга кожуунун «Малчын» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин малчыны.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың сентябрь 12
№ 179

А.А. Сергеевти Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Күш-ажылчы чедишчинери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле «Россияның телевидение болгаш радиодамчыдылга четкизи» күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгезинин Кызыл филиалының цех инженери Александр Васильевич СЕРГЕЕВТИ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың октябрь 2
№182

Күрүнениң «Тыва» телерадиокомпаниязының мультиплексчурагайлыг дамчыдылгазын республиканың ырак-урак булуңнарының чурттакчылары көрүп эгелээн.

2017 чылдың октябрь 3-те чер кырының бирги мультиплексчурагайлыг теледамчыдылгазының составына регионун кирилдезинин байырлыг езулалы болган. Россияның телевидение болгаш радиодамчыдылга четкизинин (РТРС-тин) болгаш «БКТРК-ның «Тыва» КТРК»-ның специалисттери чер кырының бирги мультиплексчурагайлыг теледамчыдылгазының составына регионун кирилдезин тургузарының талазы-биле ажилдарны кылып чоруткан.

Ооң түңнелинде Тыва Республиканың 76921 кижизи (бүгү чурттакчыларның 24,3 хуузу) чурттап турар 45 суурларның чону «Тыва» КТРК-ның дамчыдылгазын көөр аргалыг апарган. Оларның иштинде Тере-Хөл кожуунун төвү Кунгуртук суур, Мөңгүн-Тайганың төвү – Мугур-Аксы суур, Тожунуң — Тоора-Хем суур кирип турар.

Мурнунда республиканың 88 чурттакчылыг черлери «Тыва» КТРК-ның дамчыдылгаларын тодаргай көрүп шыдавайн турган. Ол черлеринин ырак-урак болганындан харылзаа шугумун чедир шөйбээни чылдагаан болган. Россияның Чазааның ачызында «Чурагайлыг дең-дески эвес чорукту чайладыры» деп федералдыг төлөвилел езууга ол черлерде харылзааның волокно-оптика шугумун салган.

Амгы ырак-урак кожууннарның чурттакчылары «Тыва» телеканалын көөр аргалыг апарган. Регионун кирилдези амгы үеде чер кырының бирги теледамчыдылгазының бүгү 65 объектинин хаара туткан, 133 суур көрүп эгелээн. Чурттакчы чону 315921 кижизи санныг Тыва Республиканың 99,17 хуузу тус черниң теледамчыдылгазын көөр арга тургустунган.

Регион программаларын бирги мультиплекстин каналынче киирери Тываның харылзаа адырының кол угланышкыны турган. Тожунуң Ырбан, Бай-Тайганың Кара-Хөл, бүгү Тере-Хөл кожуун болгаш өске-даа чамдык черлер сөөлгү 50 чыл дургунда республика дамчыдылгаларын телевизор дамчыштыр көрбейн турганын айтыр херек.

Байырлыг езулалга Тываның

Тываның Баштыңының ажил-херээ

«ТЫВАНЫ» КӨРҮП ЭГЕЛЭЭН

Баштыңы Шолбан Кара-оол, а ол ыш-каш «Тыва» телерадиокомпанияның, телевидение болгаш радиодамчыдылга төвүнүн удуртукчулары киришкенер. Байырлыг ажыдышкын үезинде ырак болгаш чедери берге кожууннарже дамчыдылгалы кылган, Тываның бүгү чурттакчылары медээлерни хунуң көрүп, дыңнаарынга бузүрэннер.

Көдээниң чурттакчылары оларның суурунга тус черниң дамчыдылгазын көөр аргалыг болганы дээш өөрүп четтиргенин илередип турарлар. «Тыва» телерадиоканал ажил хуннеринде 4 катап (11.40, 14.40, 17.40, 20.45 шактарда), субботада болгаш улуг-хүнде 10.30 шакта дамчыдылгалар кылыр. Оон аңгыда «Экии, Тывам», «Хөгжүмүг байыр», «Ажык чугаа» деп темалыг дамчыдылгалар база болуп турар.

Төгүлүг бо болушкун-биле хол-баштыр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол телерадиодамчыдылга төвүнүн ажилдакчыларынга күрүне шаңналдарын тывыскан. Тыва Республиканың Баштыңының өөрүп четтиришкенин бүдүрүлгениң электромонтеру Александр Вячеславович Ивановка, чолаачы Олег Анатольевич Скоробогатовка чарлаан. Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижиин цех инженери Александр Васильевич Сергеевке тывыскан.

КТРК «Тываны» болгаш телерадиодамчыдылга төвүнүн ажилдакчылары-биле ужуражышкынның түңнелинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мынча дээн: «Тывага

телевидение дамчыдылгазы беж чыл бурунгаар эгелээн, ынчалза-да республиканың чурттакчыларың дөрттүн бир кезии регион дамчыдылгазын көрбейн келген. Ол дээрже Тере-Хөл, Тожу, Мөңгүн-Тайга дээн ышкы кожууннар-дыр. Чурагайлыг дамчыдылгаже шилчээн соонда, ол четте тер чайлаттынган — 2015 чылда эгелеп бирги мультиплекстин канал Тываның бүгү девискээринге чедир апарган. Бөгүн база бир базам бурунгаар кылган бис. «Россия» каналды болгаш тыва дылда дамчыдылгаларны ырак-урак кожууннар чурттакчылары көөр аргалыг апарга Бедик технологияларның сайзыра турар үезинде безин ону төөгүлүг болушкун деп санаар апаар. Ол дээр чонунуң медээлер алыр эргезин хөй дырганывыс, чонунуң кайгамчык кулун разын, дылын камгалап алыр аргалы болганывыс-тыр. Байыр чедирип тур мен, чаңгыс чер-чурттугларым!»

Чурагайлыг телевидение кириринин программаны Тыва Республиканың Россияда мурнай кирген регионнар-биле кады боттандырганы сагындыраал. Ол кызыгаар чер болганындан 2010 чылда эгелээн. Баштыңы 25 станция 2011 чылда туттунган арктаннарын — 2012 чылда. Оон ачызында чедери берге черлерин чурттакчылары чурагайлыг бирги мультиплексти көөр аргалыг болган. А тус черниң кирилдезин чүглө 2017 чылда боттандырган.

ТР-ниң албан езузунуң сайтызындан

Социал хандырылга

АЧЫ-ДУЗА АЛЫРЫН ЧАҢГЫС ААЙЛААР

ЕГИССО» деп программаны көргүзүп, тайылбырлап берген. Ук системаны кииреринин белеткел ажилдарын республикада Пенсия фондузунун салбыры кончуг организастыг чорудуп турар. Амгы үеде медээлерни чаңгыс-аай системаже кииреринин, ону сайгарарының, аайлаарының ажылы кидин түлүк.

Чаңгыс аай системаже шилчип эгелээш, баш удур хыналда шүүштүрүлгени чорударга, бо чылдың сентябрь төнчүзүнде Тывада социал деткимче алыкчыларының дугайында 500 муң ажыг медээ көргүзүлгө кирген. Социал хандырылгага күрүнениң информастыг чаңгыс-аай системазын тургузарының сорулгазы дээр-ге федералдыг, регионалдыг база муниципалдыг деңгелдерде социал камгалаалдың шупту хемчеглерин ончалап, даңзылап алыры деп Светлана Кенден медеглээн. Ол ышкыш социал деткимче хемчеглерин алырынга хереглел кайы хире болуп турарын тодарадып алыры, дузаламчыны адрестиг чедирери, социал ачы-дузаларга саң-хөө хандырылгазын баш бурунгаар планнап алыры кончуг чугула дээрзин ол ончалап медеглээн. Бирги ээлчегде кол-ла информа-

ция берикчизи Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы болуру билдингир. Социал хандырылгага күрүнениң информастыг чаңгыс аай системазы информация берикчилеринге бүгү-ле медээлер, дыңнадылгар алырыңар кончуг ажыктыг болуру чугаажок. Оон аңгыда ол көргүзүлгөни анализ, статистика чорударыңа болгаш адрестиг дуза чедиреринге ажыглаар.

Күрүне системазы аңгы-аңгы деңгелдерниң бюджет акша-хөреңгизинин чарыгалын шынчыг контролдаарыңа база дузалыг болур. Ол ышкыш ачы-дуза чедирилгези дактырлай бербезин болдурбас, чүге дээрже чамдык кижилер ачы-дузаларны өскө регионнарда, республикада, суурларда катый ап турарының таварылгалары чаңгыс эвес удаа моон мурнунда таваржып турганын Светлана Кенден дыңнаткан.

Социал деткимче алыкчылары он системаже интернетте хуу кабинеттерин дамчыштыр кирер аргалыг болур. Социал хандырылгага күрүнениң информастыг чаңгыс аай системазы (ЕГИССО) 2018 чылдың январь 1-ден ажылгалче кирер.

Н. ЭРГЕЛ

1932 чылдың октябрь 4-те СССР-ниң Улускомиссарларының чевүлели «Совет Эвилелиниң девискээринге агаар камгалалының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол доктаал езугаар СССР-ниң девискээринге тус черниң агаар камгалалын тургузар талазы-биле ажилдар эгелзэн. Тус черниң агаар камгалалының системазы дайынның ужуз чүүлүнүн агаардан халдаашкындарындан чурттакчы чонну камгалаар ужузлуг. Эң ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы чылдарында немец самолеттарның бомбалаашкындарындан кижилерни камгалаарында тус черниң агаар камгалалының системазы улуг үлүүн кириген. Ынчангаш СССР-ниң (Россияның) хамааты камгалалының күнү октябрь 4 деп хүлээп алган.

Чурттакчы чонга айыылдыг байдалдарны тыптып кээп тура-биле холбаштыр тус черниң агаар камгалалының ажилы бол-гаш сорулгалары, организа-циялар, тургузуу өскерлип, сайзырап элген. Оон түннелинде Хамаа-ты камгалал албаны тургустун-ган. Камгалалдың бо системазы 1990 чылдан бээр үндезини-ле өскерлип, дүргени-биле айзыраан. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиуму 1990 чылдың июль 17-де Россияның агаар камгалалы корпузун тургу-руудагында доктаалды хүлээп алган. 1991 чылда Россияның агаар камгалалы корпузунун удур-чулунга Сергей Шойгуну то-йлаан. Оон удуртулгазы-биле Россияның онза байдалдары-зы тургустунган. Хамааты камгалал албаны бо яамының ставинче кирген. Бо чылын Россияның Хамаа-ты камгалалының 85 чылын бү-дүртта демдегеп эрттирип-тар. 2017 чылды Хамааты камгалалының чылы кылдыр таан. Ынчангаш бо чыл-чурттакчы чонну янзы-бүрү

айыыл-халаптардан камгалаар талазы-биле өөредилгелерни эрттирип, хамааты камгалал ажилдакчыларының арга-мерге-жилин бедидеринче улуг кичээ-гейни салган. Чурттакчы чонну айыыл-халаптардан камгалаа-рында өөредилгелерге албан-ор-ганизацияларны, хамаатыларны база хаара туткан.

Чижээлээрге, Хамааты кам-галал болгаш онза байдал-дар албаны эрткен суббота-да, сентябрь 30-де, респу-бликаның күүседикчи эрге-ча-гырга органның ажил-дакчыларының аразында тус черге спортчу ориентирование талазы-биле маргылдааны Көк-Тей деп черге организа-ция эрттирген. Бо маргылдаага ХБАБ агентилелиниң, Чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының, Күш-ажыл болгаш социал политика, Кадык камгалал яамыларының база Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албанының бодунун ажилдакчылары кириш-кен. Ук маргылдаа чүгле спортчу мөөрей эвес, а аңаа кириш-кен албан-организацияларның

«Хамааты камгалалының 85 чылы» деп юбилей-лиг медальга төлөп тиг болгандарның бирээзи Айдың Аракчаа.

ажылдакчыларының берге бай-далдар үзүнде чурттакчы чонга дуза чедирип шыдаарының шылгалдазы болган.

Хамааты камгалалының 85 чылынга тураскааткан байырлыг хурал октябрь 3-те Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң бажыңыга бол-луп эрткен. Байырлыг хурал му-руну чарында республиканың Хамааты камгалалының хоо-чуннарын эргелелдиң удуртул-газы аяк шайже чалап, оларга профессионал байырлалы-биле байыр чедирип, Тывага

Россияның Хамааты камгалалының 85 чылы

КЕЗЭЭДЕ БЕЛЕН

хамааты камгалалын тургуза-рынга болгаш хөгжүдеринге кириген улуг үлүг-хуузу дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Кол эргелелдиң бажыңында Ха-мааты камгалалының музейин-ге хоочуннар-биле кады аныяк ажилдакчылар тураскаал чу-рукка база тырттырып алганнар.

Россияның Хамааты камга-лалының 85 чылынга тураскаат-кан байырлыг хуралга хоочун-нары болгаш профессионал албан-хүлээлгезинге шылгараан ажилдакчыларны шаңнап мак-таан.

«Хамааты камгалалының 85 чылы» деп юбилейлиг медаль-ды Улуг-Хем районунуң ПСЧ-17 өрттен камгалал кезээниң ажилдакчызы Айдың Аракчаага,

эргелелдиң кол специалист-эк-сперти Наталья Смышляевага, Кызыл районунуң ПСЧ-8 өрттен камгалал кезээниң чолаачызы Николай Чыпсынмаага дээш албан-хүлээлгезинге шылгараан өске-даа элзэн хөй ажилдакчы-ларга тывыскаан.

Майор Евгений Пономарев-ка подполковник эргени, улуг лейтенант Иван Бондаренкога капитан эргени тывыскаан.

Россияның Хамааты камга-лалының 85 чылынга турас-кааткан байырлыг хурал үезин-де республиканың Хамааты камгалалының ажилдакчыла-рынга Тываның уран чүүл ажил-дакчылары боттарының ыр-шоорун, танцы-самын бараал-гатканнар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Байырлыг хурал үезинде.

17 — Аныяктарның бот-идепкейиниң чылы

УРАН ЧҮҮЛ, ЧАЛЫЫ ҮЕ БОЛГАШ ШКОЛА

Улуг назылыглар хүнүнүн бүдүүзүнде Кызылдың А. Чыр-ал-оол аттыг уран чүүл колледжинге Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының аныяк башкыларының Аныяктарның бот-идепкейиниң чылынга тураскааткан «Уран чүүл, чалыы болгаш школа» деп солун оюн-көргүзүлгү концерти олган.

Концерт эгелээр бетинде республиканың Р. Кенденбиль уран чүүл школазының ди-рижу Анай-Хаак Демир-оол-Балбан-оол чыылган чонга четтиргенин илередип, талантылыг чогаадыкчы активтин оюн-көргүзүүнүн тынганын чарлаан. Кон-церт уран чүүл школазының хөгжүм класының башкы-Азиана Ондар биле Ал-Араптан Ростислав Кен-дильдин «Дагларым» деп а-биле ажиткан.

Республиканың уран чүүл школазының доозукчузу, хөй-өөрейлерниң тиилекчизи, кланың чадаган класының

башкызы Чечек Тумат В. Усови-чиниң «Урагшаа» деп ырызын чадаганга күүсеткен соонда, уран чүүл школазының гобой класының башкызы Шораана Очур Роберт Шуманның «Үш шизин» күүсеткен.

Сураглыг хөөмейжи Коңгар-оол Ондарның өөреникчизи, Р.Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының доозукчузу, ук шко-ланың хөөмей класының баш-кызы Эртине Тумат хөөмей-сыгыдын бараалгаткан соонда, ол-ла школаның танцы-сам баш-кызы Шораана Ховалыг «Саян сыннарынга» деп самны кайгам-чык чараш кылдыр күүсеткен.

Концерт адакталып турда, уран чүүл школазының эдер-хааржак класстарының баш-кылары Отчугаш Сенда-жы биле Евгения Монгуш А.Рыбалкинниң «Тыва фан-тазия» деп хөгжүмү-биле оюн-көргүзүгнү төндүрген. Республиканың уран чүүл школазының фортепиано класының башкызы Меңги Шомбул концерттиң эгезин-ден төнчүзүнге чедир ро-ляль үделгези-биле аныяк коллективтин оюн-көргүзүүн каастап, ыяңгылыг аялгалар-биле аян тутканын демдегле-вес аргажок.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Евгения Монгуш биле Отчугаш Сендажы.

Азиана Ондар биле Алдынай Араптан.

Акция

АЧЫ-ДУЗА ДЕСАНТЫЗЫ

Бизнес чорударын-га таарымчалыг байдал-дарны тургузары – ТР-ниң Чазаның кол со-рулгазы. Ынчангаш «Бизнеске дузалаар хөй хүлээлгелерлиг төптүң» (МФЦ-ниң) төлөвилел офи-зиниң ажилдакчылары, Сайгарлыкчы чоруктуң деткимче фондузунуң, «Бизнес-инкубаторнуң» ТР-ниң Садыг-үлөтпүр па-латазының специали-тери-биле кады Балгазын суурнуң сайгарлыкчыла-рын эргип-кезип, бизнес чорударында эргежок чу-гула муниципалдыг бол-гаш күрүнө ачы-дузанын чедирген.

«Бизнеске дузалаар хөй хү-лээлгелерлиг төп» дээр-ле сайгарлыкчы чорукту сайзыра-дырынга таарымчалыг байдал-дарны тургузарының өзек кезээ болур. Ол дугайында Балгазын-дан чаа эгелеп чоруур сайгар-лыкчы Антонина Оюн мынчаар чугаалаан: «Шагдан тура-ла төрзүн суурумга хлеб быжыра-черни ажыдып алырын планнап келген мен. Ынчалза-даа юри-диктиг айтырыглар-биле хол-башкын ажилдар хөй болгаш, эгелеп чадап турган мен. Чүгле сайгарлыкчылар-биле ажил-даар тускай МФЦ ажиттыгдан деп дыңнааш, Кызылче-даа чедип чадап турдум. Бо хүн маңа ол талазы-биле эртемниг специалистерниң арга-сүмезин алганымга өөрүп тур мен».

Бистиң корр.

Чечек Тумат.

Тыва радиого барык 35 чыл корреспондентилеп ажилдааш, Тывавыстың бүгү булуңнарынга чедип, кандыг кижилерге ужурашпадым дээр. Оларның аразында Араптаңнар канчаар-даа аажок онзагай өг-бүлө болган.

Бай-байлак Тывавыстың булуну Бай-Тайгага бөдүүн араттың өг-бүлезинге 11 ажы-төл чаяаттынып төрүттүнген. Эртем-билиг чок-даа болза, араттар ажы-төлүн күш-ажылга дадыктырып, бергелерге тура дүшпес, улугну улуг, бичени биче деп хүндүлөп билер, кижилерге дузааргак кылдыр кижизидип өстүрген. Араптаңнарның чедизи башкы. Оларның барык шуптузу аңгы-аңгы үелерде радиодамчыдылгаларымның маадырлары болган.

Борбак-оол Иргитович, Долума Байкараевна Араптаңнар-биле өг-бүлевис чоок. Оолдарым ачазы Ким Данилович, кады төрзэн акым Седип Баирович Арапчаа олар-биле Кызылдың 2 дугаар школазынга 1953 чылдан 1955 чылга чедир кады өөрэнген чаңгыс классчылар. Кады төрзэн угбазы Ария Араптановна Алдын-оол улуг огулвустун башкызы. Долума Байкараевна биле Борбак-оол Иргитович школачы чылдарындан танышкаш, 55 чыл эп-найыралдыг өг-бүлө болуп чурттаан. Ам Долума Байкараевна бистиң аравыста чок болгандан бээр 5 чыл эрткен.

Тыва радиодан пенсиялап үнгеш, Кызыл кожунда «Эврика» уруглар төвүнде «Аныяк корреспондент» деп бөлгүм удуртуп, бо хүнге чедир, харым чеден ажа-даа берген болза, 12 дугаар өөредилге чылынче ажилдап кириптим. Эң солун чүүл,

бо өг-бүлениң уйнуу Владислав Араптаң-биле кады ажилдап турар бис. Сукпак школазынга ажилдап барып турумда, бешик классчы оол ам коллегам апарган. Үе бурунгаар чылып турарының демдзэн көргүскени ол. Владислав Олегович тускай эртемниг, билдигиң специалист дээрзин ажилы-биле бадыткап чорурунга коллективис чоргаарланыр бис.

«Башкы – бүгү бар мергелдерниң

Эң хүндүткелдиг

САЛГАЛЫ 100 АШКАН

Башкы салгалы

эң буянны, дээдизи. Башкы кижиниң тарып каан «үрезининиң чемижи» амыдыралдың бүгү-ле талаларына херек» деп бир башкының мерген сөзүн маңаа кирикседим. Араптаңнарның тарып каан «үрезиннери» бүгү делегейге бодараан дизе, частырыг болбас боор. Өөреникчилерин адаваска, чүгле боттарының уйнуктары – англи болгаш кыдат дыл башкызы Елена Андреевна база

физика-математика эртемнериниң кандидады Татьяна Андреевна Алдын-оол угбашкылар чаңгыс ол Гонконг университетте ажилдап турар. Микрология эртемнериниң кандидады Айдыс Михайловна Санчаа – Новосибирск университетинде башкы. Буянның Араптаңнарның өг-бүлезинден

күдзэлери, кеннээттери-биле каттыштыр 100 хире кижиге башкылар. ССРЭ-ниң улустун башкызы, РФ-тиң школаларының алдарлыг башкызы Ария Араптаңовна Алдын-оол 89 хар чурттаан, 65 чыл стажыг, ТР-ниң алдарлыг башкызы Иргит Араптаңович Достай 87 хар чурттаан, 60 чыл стажыг, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Бичии Иргитовна Кагай-оолдун стажы 55 чыл, ол Тывада сураптыг чурукчу

Алексей Кагай-оолдун авазы. Тываның улустун башкызы, ТР-ниң Ордениниң эдилекчизи Борбак-оол Иргитович Араптаң 58 чыл стажыг, Сукпак школазын 30 чыл удурткан, ам ол школа ооң адын эдилзэн. Улус өөредилгезиниң тергини Болат-оол Араптаң 55 чыл башкылаан. ТР-ниң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы Ольга Хомушкеевнаның уруу Оксана Тен Красноярск хоорайда профтехучилищеде технология башкызы. 20 чыл стажыг, ТР-ниң, РФ-тиң алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң Ордениниң эдилекчизи, педагогика эртемнериниң кандидады Татьяна Оюновна Санчаа ачазының изин баскан, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының сайыды. Ачазы Тыва АССР-ниң иштиги херектер яамызының сайыды чораан Оюн Төлепович Алдын-оолдун ийи огулундан аңгыда, чаңгыс кызы.

Чүгле кады төрзэннерниң башкылаан чылдарын кадарга, үш чүс чыл чеде бээр. Оларның салгалдарын санап адаар болза, ат-алдарлыг, бедик мергелдиглер кайы хей. Ону түңнээри шуут берге, башкылаткан өөреникчилери-биле кады бөмбүрзекти бүргей алган деп болур. Аңаа даянып, башкы салгал дугайында эртем ажылы – генетика талазы-биле диссертация-даа камгалап болгу дег, кайгамчыктыг кижилер.

Башкы ажылындан аңгыда, Тываның хөгжүлдезинге Араптаңнарның кириген үлүү канчаар-даа аажок улуг. Олар хей-ниити ажылынга идепкейлиг, тура-соруу күштүг, бүгү талазы-биле талантылыг,

чуртталгага ынак. Ынчангаш оларны зыны узун.

Б.И. Араптаңны чаңгыс чер-чурлары «Сукпактың ыраажызы» дик Кызыл кожунун хей кижиге киржикниити ыры бөлүүнүн солизи. 80 чедип-даа турза, хоочуннар-биле наже үнеринден чажам дивес. Чо чаа бажыңыга чеде бээримге, к төрзэннеринден эгелээш, оларның бүлелерин, уруг-дарыын чоргаарал-танаштырып, чугаалап олурду. А тай акызының кадайы, чаавазы Сы Машпак-ооловнаның бир солун болукунун сактып чугаалады. ССРЭ-ниң б херээжен космонавтызы Валентина решкова-биле Германия, Польша, бар чурттарны кады эргий кеззэн. Ол д тыва херээжен кижиге улуг чоргаа дыр. С.М. Достай ССРЭ-ниң херээжен чөвүлелиниң кежигүнү чораан, РСФ ниң өөредилгезиниң тергини, Мих Горбачевтун ат салганы чарпыы өзү «РФ-тиң алдарлыг башкызы» деп батты алган, хүндүлүг чаавазы. Олар уруглары база башкылар.

1944 чылда угбазы Ария Араптановна Кызылдың каттышкан школазын дооска. Тээли школазынга башкылап кээрге, дазылгазынга кудус чадып алгаш, к удуп, бирги классче өөренип кирген ооң соонда угбазын Шуйже ажилдап чорудуптарга, чемоданын тутчуп ал чадаг базылканын сактып олурду. «Башкы салгалдарның баштыңызы угбазы А.А. Алдын-оолдун изи-биле базылкан ол. Угбам 89 харлап чорааш, 2016 чылда октябрьда чок болган» – деп, улуг башкыны угузуп, мөгейип чугаалады.

Араптаңнарның дугайында тус-түзү бижир болза, каш-каш томнуг ном үн улуг төөгү болур. XX чүс чылда Тыва АССР-ниң Республикага мындыг кайгамчык килер төрүттүнүп, башкы салгалдың сак четпес дамырларын сайзыраңгай чүс чылга чедир бодарадып чаап үн дөзү – улуг өгбелери, бөдүүн арат Иези Хурал Кылын-ооловна, ачазы И.И. Серенмеевич Араптаңнар ол.

Оларның ажы-төлүн амгы аныктарып, танып алгаш, хүндүлөп мөгээр дээзинге идегеп, бо чүүлүмнү бижидим. Аны салгалды өөредир, кижизидер, өгбелери арга-дуржулганын нептередип, чаагай херээжен уламчылап, депшилгениң аайы-биле сайзырадып чоруур Араптаңнарның салгалына, профессионал байырлалы-биле байыр чедирип, оларга ам-даа үн ак орукту йөрээдим.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ

журналист, педагог

Чуруктарны архивтен алган

Көдээ школада

КАРА-ЧЫРААНЫҢ БАШКЫЛАРЫ

Ада-өгбелеривистиң чурттап чораан ханы ынак суурувус Кара-Чырааның башкылары хей оолдар, уругларны эртемнерниң үндезинин өөредип, амыдыралдың делгем оруунче үдзэн.

Чүс-чүс школачыларны чалгыннандырып, келир үениң аңгы-аңгы тускай мергелдиг кижилери кылдыр белеткээр.

Амгы үеде оларның чамдызы хүндүлүг дыштанылгада. Оларны аныяк башкылар солуп, чымыштыг ажил-ижин уламчылап турар. Башкының харысалгалыг ажылын кижиге бүрүзү эки билбес. Ооң өөредип кижизиткен өөреникчилери аңгы-аңгы тускай мергелдиг ажил-ишчилер. Олар кандыг-даа бергелерге торулбас, бедик культуралыг, эртем-билиг чедип алыр дээш, кызымаккай кижилер кылдыр өзүп келир.

Кара-Чырааның эргим башкылары Хемчик хемге өпейлеткен, чоргаарланып өскөн, ынак, чараш суурувустун хей санныг

чаштарын өөредип кижизиткен хүндүткелдиг улустары-дыр. Башкылар – үжүк, бижик, сан билбес чаштарга билин харам чокка чүрээнден берип турар буяннылар.

Маадырлыг ажил-ишчи башкыларывыс Кызыл-Тайгавыстың ылап шыңчы кижилери болганынга өөрүп, оларның байырлалын таварыштыр аас-кежикти, кадык-шылды, шаптаразыннар чок ак орукту, узун назынны күзеп, черге чедир мөгейдим.

Школачыларның башкыларының дугайында ырызы **Эң-не баштай үем-чергем** **Эрес-омак өөрүм-биле** **Школаже барган хүнүм** **Утпайн чор мен,** **Утпас-даа мен.** **Хүнге чайнаан чада арты** **Хүлүмзүрү тайлып чиппес,** **Хүлээп алган башкыларым** **Утпайн чор мен,** **Утпас-даа мен.**

Анзатмаа МОНГУШ,
Россияның Улус
өөредилгезиниң тергини.
Кызыл хоорай.

Өскөн-төрзэн черим Өвүрнүң Дус-Даг сууру меңээ кажан-кезээде эргим болгаш ыдык. Угаан-сагыжымда өшпес чула дег оду хып чоруур бажың бар, ол дээрге 10 чыл дургузунда угаанымны чырыдып, караамны ажадып каан школам-дыр.

Шимзэн-даажы үзүлбес онзагай школамга (өске чүс-чүс доозукчулары дег) омак-хөгүлүг, уттундурбас чаш болгаш элээди чылдарым эрткен. Ынак школавыстан үжүк-бижик, өөредилгениң эге билиглерин чалгын-чакла кылгаш, уязындан ужул үнген кушкаштар ышкаш, эртем-билигн бидиктеринче, амыдыралдың делгемнеринче ужулуп, шымнып тараан болгай бис. Школа деп ниити сөстүн артында улуг-биче хей-ле кижилерниң салым-чолу-биле холбашкан төөгүнүң 70 ажыг чылдары турар. Ол чылдарның езулуг маадырлары – башкылар, өөреникчилер, доозукчулар.

Өөреникчи биле башкы турбаан болза, школа деп сөс-даа кайын тыттып кээр. Ынчангаш башкыларның профессионал байырлалына даянып, школам дугайында сагынмас аргам чок. Чырык өргээ деп адаарывыс школаның тывылган төөгүзү ыраккы эрткен чүс чылдың үжөн бешик чайынында үжүк өөренир «Кызыл өгден» эгелзэн. Ооң баштайгы башкызы, ынчан 15 харлыг оолак, сөөлүнде Москвага Чөөн чүк улустарының коммунист университетин дооскан баштайгы профессионал журналистерниң бирээзи, чогаалчы Бегзи Одай-Сүрүн огул Донгак болур. Ол бүгү ажил-херзэн «Шын» солунга бараалгаткан. Ооң эгелеп каан «Кызыл-өөндөн» улаштыр эге чада школазы туттунуп, хөгжүлдениң аайы-биле чоорту 7 чыл, 8 чыл, а 1966 чылда ортумак школа эрге

Уттундурбас

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

байдалынче шилчээр.

Бо удаада мен чогум ханы шинчилеп кылып архив, статистикага-даа даяныр үе, чылдагаа чокка, чүгле бодум эскерип, билип чоруурум-биле хоочуннарның болгаш башкыларның байырлалдарын таварыштыр бижип олурарым бо. Кым бир чугула улустун ат-сывы чыдып калган болза буруудатпайн көрүңер.

Ырак кыдыг-кызыгаарда хензиг суурумдан онзагай салым-чаяанныг доозукчулар үнгүлзенин чоргаарланып чоруур мен. Д.О.-С. Бегзиниң изеп каан коппазы-биле ол үениң кайгамчык башкылары Донгак Кечил-оол уруу Кызыл-Уруг, ам 94 харлыг, 3 дээди эртемниг Сүндүп Чамбалович, Дадар-оол Байырович, «математиканың хааны» Арат-оол Ламеевич оларның узун ак оруунга, ачы-хавыязынга мөгейип чоруур бис.

Аныяк математик башкы Чамзырай Чапаев Туматовичиниң ажилдап турган үези 1964-67 чылдарда, ылаңгыя оолдарга дыка эки салдарлыг болган. Электен мечээни хомуданчыг. Ол республиканың хөл-шыдыраага чемпиону чораан деп дыңнаан мен. Улаштыр сан эртемниге Дарымак Дуран-ооловна, Арылдай Самбуевна, Бүрбүк Күр-Базырович болгаш өскелер-даа билиг-мергелерин харам чокка өргзэннер.

Ол чылдарның өөреникчилеринден Санжа Салчак-оол, Бюрбю Тумат-оол, амгы үеде Улустун

Ажыл-ишчи базымнар

КҮШ-АЖЫЛ БАШКЫЛАП

Кызылдың башкы училищезинин күш-ажыл башкылары белеткээр алыбын 1983 чылда дооскаш, башкы ажылының эге базымнарын Тайга кожуунунун Бай-Тал ортумаа школазынга эгелээн бис. Ол эге школаның директору Семен ерепович, өөредилге талазы-биле эгелекчизи Манзат Донгаковна ишти чылыгы, чымчак хүлээп ап, чаа кылдап келген аныяктарны деткип, ха-сүмезин берип турган.

Кызылдың башкы ажылының эге чадазы бол-копавысты, башкыларынысты, кады-ан чыгыс курсчуларынысты, эрткен мисти бо-ла бодап сак-ээр бис. Чаа-ла ажилдап аныяк үлериш солун-ерге-даа турган.

Бай-Тал ортумаа школазын-1983-1984 өөредилге чыл-да күш-ажыл башкылап, эр-рар чаш салгалды амы-га, күш-ажылга өөредип, үеде бажың элдерин ча-септенип, аргып-даарап, амы кылырынга өөредип, идери харысалгалыг Школага кады ажилдап башкыларынысты биске мезин кадып, демниг, үлүг-ле ажилдап тур-гунан интернат эргелек-жилдап чораан хоочун шкы Тойлу Сүрүңович (бистиң аравыста чок),

ам, К.М. Салчак, Б.С. Салчак, З.Х. Б.С. Конгар, С.Ч. Конгар, А.С. Ар-Комбу, К.Б. Салчак дээш оон-даа хамааржыр.

83 ХАЛЫГ ШКОЛАДА

Бай-Тал ортумаа Саглы школазы рес-да база бир хоочун школаларның амгы үеде ол 83 чылын дем-турар. Ооң төөгүзү, ажил-ижи-түн. Бо школага 21 чыл иштинде башкылап ажилдады. Ын-ла директору Марий-оол Васи-Дондуп ажилга хүлээп ап, башкы ливистиң кокла оруун уламчылап, мезин кадып, бисти деткип, кады келдивис.

А удуртукчу кандыг болдур, ында-ий, амыдырал ындыг болур. Ма-

рий-оол Васильевич ажылынга дыка-ла бердинген башкы, ажылы дээш маңнап, шошкуп чоруур. Ада-ие, улус-чон-биле быжыг харылзаалыг, чугаалажып билер. Чеже-даа удуртукчу болза, улус-биле маргыжып, дыңзыг үн-биле чугааланып турганын кижичерле дыңнаас. Коллективинде башкы бүрүзүнүн ажылын, амы-дыралын эки сайгарып билер, дузаарга, чогадыкчы, ажил-ишчи удуртукчу болуп ажилдап чораан.

Ажилдап турган үлериштеринде школаны кабинет системасынче кирип, чаа дериг-херекселдер-биле четчелеп, үе аайы-биле деңге чоруп, бурунгаар хөгжүлдеже

тинде ак сеткилдиг ажилдап турган. Республиканың Улус өөредилгезинин болгаш эртем ажилдакчыларының проф-звилел комитетинин даргазынга 2001 чылда кызымак ажилдаан. 2006-2008 чылдарда Ээрбек суму чагыргазының даргазынга ажилдап, сумунун бурунгаар хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузу кириген. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Өөнүн ишти Елена Чүлүдумовна Дон-дуп хөй чылдарда Саглы школазынга эге класстар башкылап ажилдап чораан. 2006 чылдан эгелеп Ээрбек ортумаа школа-зында эге класс башкылаан. Ол «Россия Федерациязының Улус өөредилгезинин тергини», «Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы», «Күш-ажылдың хоочуну» аттарның эдилек-чизи, Тыва АССР-ниң Улус өөредилгезинин Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан, дээди категорияның эге класс башкызы, Ээрбек суму чагыргазының хөй санныг шаңналдарынга база төлөпиг болган.

Саглы ортумаа школазының удуртукча ажылынга ажилдап чораан директор баш-кылар: Лидия Михайловна Кыргыс, Бичиш

чун башкыларыныска чоргаарланып чо-руур бис. Төрзэн школазының дугайында күш-ажыл башкылап чораан Н.М. Сааяның чогааткан шүлүүн киридивис:

ТӨРЗЭН ШКОЛАМГА

Өскөн-төрзэн чурумалдыг Саглы суурда
Өөр-өнер ажы-төлдү өөредип каан.
Чалыы чаштың чырыкчызы, айтыкчызы
Чараш, делгем школавыс бедик, чараш.

Сезен үш чыл дургузунда амга чедир
Санап-түңнөп, шуптузун ап кээр болза,
Эмчи, башкы, экономист, артистер дээш
Эндерик-ле эртемденнер үнген школам.

Ажыл-иш дээш, ажы-төл дээш

карак-кызыл

Алдар-аттыг башкыларлыг школамга
Башкыларның байырлалын таварыштыр
Байыр сунуп, чедишкенин күзеп тур мен.

ЧОГААДЫКЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕ

Шамбалыгның уран чүүл школазының директору Ульяна Нарын-ооловна Куу-ларга удурткан башкылар коллективи үе аайы-биле деңге басып оор база чогадыкчы, тывызык, кызымак ажил-

дыг башкылар. Оларга уран чурулга башкызы Л.Д.-С. Оор-жак, баян башкылары С.К. Ооржак, М.Х. Нурсат, чадаган башкызы М.С.-М. Кара-Сал, хөөмей-сыгыт башкызы С.М. Чүлүдук хамааржыр. Олар уругларны уран чүүлге, тан-чыга, ырлаарыга, чуруп-би-жирирге, баян тырттарыга, хөөмей-сыгытка болгаш чараш чүүлдерге өөредип, кижизидип чоруурлар. Республика, кожуун чергелиг мөөрейлерге, делгелгелерге өөреникчилери база чедишкенин киржип турар. Доозукчулары Тываның аңгы-аңгы булуңнарында чогадыкчы тура-сорукут ажилдап, чурттап чоруурлар. Ат-алдарлыг доозукчулары – башкыларының чоргааралы.

Өскөн-төрзэн Бора-Тайга суурумунун школазының башкыларын чылыы-биле сактып, онзалал демделгесидим.

Ынчангаш Башкы хүнү-биле республи-каның бүгү башкыларынга изиг байырны чедирбишаан, оларның буянның, чы-мыштыг ажылынга, амыдырал-чурттал-газынга чайынналчак чедишкенинни, ат-алдарны, узун назынны, быжыг кадык-шылды күзедим.

Башкы дээрже – эртем-билиг

айтыкчызы

Башкы дээрже – өөреникчинин
шынчы өңнүү.

Башкы дээрже – хүндүткелдиг

мергежил-дир

Башкы дээрже – езулуг-ла

артист-тирол

Лориса СААЯ

Ээрбек суур

Саглы школазының башкылары

кириген. Коллективинин башкылары-биле кызымак, чогадыкчы, идекпейлиг ажил-дап чораан башкы-дыр деп, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болзувусса, ынчаар хүндүлөп, үнелеп чоруур бис. Үр үениң дургузунда школа коллективин чо-гаадыкчы уштап-баштап, башкы ажылынга долузу-биле бердингени хилис барбаан. Ооң хөй санныг шаңнал-макталдары ону херечилеп турар: ССРЭ-ниң Чырыдыш-кын яамызының Хүндүлел бижии, «Россия Федерациязының Улус өөредилгезинин тергини», «Тыва Республиканың Өөре-дилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» деп аттарның эдилекчизи, Күш-ажылдың хоо-чуну база кожуунун хөй санныг хүндүлел бижиктери-биле шаңнадып чораан.

1989-1992 чылдарда ССРЭ-ниң Улус депутадынга соңгудуп, үр үе иш-

Даваевич Монгуш (бистиң аравыста чок), Байырлаң Аргаанович Кыргыс (бистиң аравыста чок), Василий Көкович Кара-Сал, Шораан Коңзаңович Саая (бистиң аравыс-та чок), Клавдия Садыгановна Монгуш, Ольга Маадыр-ооловна Назытай, Уран Дылдыйовна Куулар.

Саглы школазын Тываның күрүне университединин ректору, физика-мате-матика эртемнеринин кандидаты, доцент Орлан Базырович Бузур-оолдун ады-биле 2001 чылда адаан.

Ханы билигилг, мөзү-бүдүштүг, кижизиг кижилер кылдыр чаш салгалды хевир-лээри – школаның кол сорулгалы. Хөй чыл-дарда үр-түннелдиг ажилдап, өөредилге-кижизидилге талазы-биле чогаадыкчы, кызымак ажилдап чораан, Чазактың хөй бедик шаңналдарының эдилекчилери, хоо-

ШКОЛАЗЫ

ны Николай Куулар суглар улуг арга инженер эртем доозуп алгаш-нер. 20 хире оолдар, кыстар физ-каш, удуртукчу-баштаар даргалар-н. Башкылап ажилдааннардаан драй РФ-тиң Президентизинин аңга төлөпиг болуп, ам-даа ажилдап чоруур. Ол-ла үлериш-те дылдарны Д.Б. Баазан, якут Г.Г. Гаврилова, Очур Карат, өг-исовтар башкылап чорааннар. Өөреникчилеринден Доржу ол Филология эртемнеринин, Роза Мартна, Вера Ажы-оол-колазынга орус дыл башкылап, үнгүже ажилдааннар. Ынчан дыл школага турбаан-даа болза, дың доозукчузу Саая Варвара университетинге белеткел курста-п тургаш, англи, немец дылдар-дин дооскан кончуг шыырак ховар башкы болду. Ооң соонда колавыска орус дыл башкылары Салим, Сембири Дина үр ажил-Оларның салгалдары деп санап Филологтар база арбын.

Школазында 30 ажыг-чылдар-аалче ажы-төлдү углап чоруур

Светлана Очут-оол, Кызылда ажилдап турар Чодураа Минчей-ооловна олар база Президент Путинниң шаңналының эдилекчилери. 1970-90 чылдарга ха-маарыштыр алырга, доозукчуларның билиглери химия, биологияже ханылай бергени илдең. Ону дуржугалыг удур-тукчу, бодунун мергежилинин тергини Раиса Шойдановнаның эки салдары деп бодаар мен.

Торгалыг школазының төөгүзүнде бир дугаар алдын медальдыг доозукчу (1981 ч.) Арат-оол Шолбан Монгушовна Ленинградтың күрүне университетин дооскаш, химия эртемнеринин кандидаты болган. База бир доозукчузу Доржукай Альберт (1989 ч.) медицина эртемнеринин кандидаты, ортопед-травматолог болуп, Камчаткада ажилдап чоруур. Өөредилгеге чедишкенинни дээш Раиса Шойдановна Н.К. Крупская аттыг шаңналдың лауреады болурундан аңгыда, Тываның, Россияның улус өөредилгезинин тергини аттарның эдилекчизи болду. Студент чораан чылда-ры-биле кады ниити ажил стажы 52 чыл чедип турар.

Амгы үеде школамның байдалын сонуургап, дыңнаалап көөрүмге, черле багай эвес чорду. Ында колдуу бодунун доозукчулары элзэн үр мергежил ажилдай бергенер. Кандыг-даа ажил-иштиң черле дөзү, таваа быжыг турар ужурулг. Ынчан-гаш «А» деп үжүк билбес чаштарга буян-кежин сөңнзэн, оларның «2-ги авалары»

апарган эге класстар башкылары: Наталья Күскел-ооловна, Лидия Болат-ооловна, Лидия Доржуевна, Лориса Михайловна, Мария Степановна, Алдынай Эрес-оолов-нага моон-даа соңгаар улуг чедишкени-нерни, кадыкшылды йөрзөп ор мен.

Өөредилгениң шынары, школаның ат-алдары ниити удуртулгандан база дорт хамаарылгалыг деп кым-даа билер. 10 ажыг чыл бурунгаар боор, школаның юбилейинге барганыныска, чаа директор-ну бадылап турду. Ол болза 1989 чылда ук школаның мөңгүн медальдыг доозукчузу (өске-даа чылдарда мөңгүн медальдыглар элзэн бар чүве) Чойганмаа Шивит-ооловна болган. Филология факультетин дооскаш, школазынга орус дыл, литература башкы-лап тургаш, англи дылды боду ЕШКО про-грамма-биле өөренип алгаш, школаның бурунгаар көрүштүг өөреникчилерин даш-тыкы дылга хандыкшыткан түңнелинде амгы үеде олардан тарап үнген «чырык-сылдыстар» арбын болган. Олар ТКУ-га даштыкы дыл факультетин ажиткан соонда, аңаа улаштыр өөренип алгаш, улаштыр депшип ажилдап чоруй барган-нар. Чижээ: суурда амгы чагырга даргазы Түвет-оол Мерген каш чыл бурунгаар Кызылга англи дыл мөөрейинге тиелекчи болганын сактып ор мен.

Алдарлыг артист Куулар Мергенниң кол мергежили – англи дыл башкызы. Кызылда даштыкы дыл төвүн ажыдып ал-гаш чедишкенин ажилдап чоруур Тежик

Азиймаа Александровнага канчап байыр чедирбезил. Сөөлгү чылдарда өөредилге талазы-биле директорнун оралакчызы, школаның 1982 чылда доозукчузу мате-матик башкы Саая Александровнаның үлүг-хуузу эвээш эвес боор. Үениң не-гелдизи-биле өөреникчилерин эртемче шинчилелдерин ханыладып, удуртуп турар аныяк башкы, сөөлгү чылдарның доозукчузу Тумат Буянмаа Борисовнаны демделгээри чугула. Ооң өөреникчизи Кертик-оол Сендимаа бүгү талазы-биле макталдыг. Арат-оол Шолбанның соонда 30 чыл эрткенде, 2-ги алдын медальдыг доозукчу болуп үнгеш, Чазак Даргазының шаңналын алган.

Төрзэн школамы Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының медээлеринде онзалал демделгезин: 2015 чылда Россияның 100 тергини школаларының санында кирген, школа директорунга 2015 чылдың директору («Директор года-2015») хүндүлүг аттың сертификатын тывыскан. «2016 чылдың эң дээрже школазы» деп атты школа чаалап алган, ол-ла чылын оң директору «Мерге-жилдиг удуртукчу-2016» атты алган дээн. Эр хейлер, чуртташтарым! Шап-ла ынчаар уламчылаңар, байырлалыңар-биле!

Нина СЕРЕНОТ,

1970 чылдың доозукчузу, Россияның Журналистер болгаш Чогаалчылар эвилелдеринин кижигүнү.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 75 чыл оюнга

ХЕЙ-АЪДЫМНЫҢ УЖУУ

Аргажок бичиимден-не, Ак-Дуругун сес чыл школазының 2-ги класының өөреникчизи, тос харлыымда бирги шүлүкчүгежимни бажыңымга, аптара артынга чаштынып олуруп алгаш, бижээнимни сактыр мен.

Ол үеде өттүрүптерге, будуу көгерип үнүп кээр карандаштар турган. Ындыг карандашты өттүрүп оргаш, ону бижээн ийик мен. «Тываның аныяктары» солунга бирги шүлүм 12 хар чоокшулап турумда үнген. Ол олчаан-на шүлүкчүгештерим, чечен чугааларым ынак солунумга удаа-дараа үнүп турар апарган.

1971 чылда школа дооскаш, дээди өөредилге черинче кирип шыдавайн барган мен. Ам канчаар, бодумнуң элээн хей шүлүктөрүм бижип каан кыдыраажым ап алгаш, Кызылга келген кижини мен. Оларымның чамдызын «Тываның аныяктары» солунга барып көргүзүп алыксаанымны даайым О.К. Дарымага, эпчосунумза-даа, диттигип чугааладым. Ол амырай бергеш, дораан-на редакцияга эккеп, харысалгалыг секретарь, бичии уруглар чогаалчызы Экер-оол Түлүшович Кечил-оолга кириди.

Чүвениң ужурун биле сал-ла, улуг чогаалчы:

— Хоо, Ондар Саша деп кижини сен сен бе, оол? Черле шору шүлүк бижир эр болгай бо — дээш, мээң холум тутту. — Харын-даа бо кижини эккелдиң але, Киш-Чалааевич, дораан ажилга хүлээп алыин, кижини херек — дидир.

Ынчаар-ла спорт болгаш культура килдизинге ажилдай бердим. Даргам Шаңгыр-оол Андреевич Доржу, а ооң адаанда чаңгыс мен.

Ынчан редакция Тываның ном үндүрер чериниң бирги каъдынга турган. Редакторуус амгы үеде билдингир эртемден Байыр-оол Сендажыевич Монгуш. А мени чылы-биле хүлээп алгаш, амыдыралдың делгем оруунче эдиртип каан менден улуг зштерим сөөлүндө барып Тываның улустуң чогаалчызы Александр Александрович Даржай, Кара-Күске Күнзекович Чооду, Алексей Сарыгларович Бегзин-оол, Чкалов Сааяевич Мандыынчы, Зинаида Байкараевна Юмбуу, Анай (Раиса) Түлүшова Яндараа, Чигир-оол Севилбааевна Конгар болгаш оон-даа өскөлөр чүве. Бо ат-алдарлыг кижилер-биле салым-чолум он чеди харлыымда-ла оруктажи бергенинге бүгү назынымда өөрүп, четтиргеним илередип чоруур мен.

Спорт болгаш культура килдизиниң ажилының аайы черле ыңдыг, кайда спортчу маргылдаалар, спорт айтырларының талазы-биле хуралдар эртип турар болдур — ында чоруп турар сен; кайда концерт, байырчыскаал болган-дыр — сен база ында. Чеже кожууннар, культура одагалары, школар, садиктер, спорт шөлдери кезивээн дээр.

Бир хүн даргам Шаңгыр-оол Андреевич: «Тока дарга моол артистер хүлээп алыр дээр-дир. Барып көргөш, бижир сен» — дидир. «Шыдаваас мен, бодуңар барып көрүңер» — деп, чадап каан мен. «Партия шиитпирлери очулдуруп тур мен, чайым чок» дээш, хоржок. Ам канчаар, айтып берген аайы-биле дарганың ажилдаар черин тып чедердим. Сестип, девидээрим-даа кедергей.

Дарганың улус хүлээп, хурал эрттирер өрээлинге кирип кээримге, орус, тыва ийи кижини олур. Тыва эр: «Тываның аныяктарыңдан» сен бе? Бээр олур» — дээш, кожа олуртуп алды. «Тувинская правда» биле «Шынның» корреспондентилери болду. Ол үеде Тывага чүгле үш солун бар-ла болгай. Даргам мээң дугайымда «Шында» эжинге долгап каан деп чүвени сөөлүндө билген мен.

Бичии олурувуста, ыңдыкы өрээлден бир кижини үнүп келди. Шалыпкыны кончуг, үнүп келген-даа эвес, үнө халып келген дег болду. Үжээлээ тура халчып-ла келдивис — Тока дарганың өрээлиниң аксында манап орган эрлер ынчанмай канчаар.

— «Тувинская правда», «Шын» — деп, ол эрлерни таныыры илден, холдарын туткаш, менче көргөш: — «Сен кайыын келдиң?» — деп айтыра-дыр.

Аксым ажыдып чадап турумда-ла, чанымда кижим:

— «Тываның аныяктарыңдан», Салчак Калбакхерекевич — дидир.

Дарга:

— Аа — дээш, менче холун сунду. — Экин, «Тываның аныяктары». Эки-дир.

Сунган холду тудуп, мендилештим.

Моолдан келген артистер бөлүүнүң удуртукчулары-ла боор, чедип келген беш-алды хире кижини-биле дарга кончуг эвилең-ээлдек ужуражып, элээн үр чугаалашты.

Ол кыжын улуг удуртукчуус, Тываның улустуң чогаалчызы С.К.-Х. Токаның өрээлинге үш катап кирип, мендилежи, ооң ажил-херээниң дугайында солунга бижир аас-кежиктиг болган мен.

1972 чылдың февраль 23 таварыш-тыр Хову-Аксының школачылары он хире оолдар, уруглар башкызы-биле Кызылче хаактыг, черге хоңуп чорааш, маңап кирип келген. Оларның шуптузун Тока дарга куспактап, ат-сывын айтырып, белектер тыпсып, бүгүдөге экини күзеп, хүлээп ап турар чүве. Ийиги материалым бо болуушкун дугайында.

Беларусь ССР-ден чоор бе, лилпут артистер концерт көргүзүп келген. Оларны хүлээп алган кижини. Үш дугаарында ону бижидим.

Совет үеде партия, чазактың съезд, пленум, конференция доктаалдары, янзы-бүрү хуралдар шиитпирлери, айтышкыннары, отчеттары дээр ышкыш чүүлдерни очулдурга, тыва солуннарда үндүрери албан турган. Ол улуг политиктиг материалдарны 1-2 кижиниң очулдулары берге, ынчангаш редакцияның ажилдакчылары болганчок-ла чогаалчыларны дузалаштырып алыр боор чүве. Олар чамдыкта «Шынның», чамдыкта «Тываның аныяктарының» редакцияларына, бир чамдыкта типографияга-даа чыгып, ажилдаарлар. Доп-дораан солунга чырыдар чүве болганда, хондур-даа олурарлар. Шынап-ла, эртенгиниң 5-6 шакта солун үнүп кээр.

Мен ажилдап турган үемде бистиң редакцияга каш-даа чыгып, ажилдаанын билер мен. Кыдыындан Юрий Шойдакович Кюнзегеш, Кызыл-Эник Кыргысович Куда-жы, Алдын-оол Түлүшев Даржаа сулгар кээрин сактыр-дыр мен. Сергей Бакизович Пюрбю-даа оларның ажилын хайгаараан хевирлиг келгилээр. «Бо кижини кончуг» дээш өске-даа чогаалчыларны, улуг-аныяа чок, келдиртип азы телефон-биле сүмележип турар.

Улус чыып алганда, оларны ашкырып-чегерер боор чүве. Аныяк эрлер хиревис-биле аш-чегмни садып, кылып, чигирлиг кара азы сүтүгү шайны хайындырып берип турар бис. Чогаалчылар чамдыкта чаңгыс сөс очулгазынга бергедешкеш, аразында маргыжа-даа бээрлер.

Хире-хире акша окташкыш, садыгже айбыланыр херек база турар. «Мээң орнумга беривидем, дуңмам, оон эгидер мен» дээр-ле, акшаң олчаан калганы ол деп чүвени баш удур билер сен. Ол үеде хоорайда чаңгыс «Азас» садыг орайга дээр ажилдаар турган. Кончуг эрлерин айбызынга аныяк кижини халып база тургулаан мен.

Редакциявыстың коллективиниң найыралды кончуг. Эр-даа, херээжен-даа ажилдакчылар бот-боттарын кедергей хүндүлөжир, деткижер, дузалажыр.

А редакциявыста кончуг ынак оюну-вус — шыдыраа. Эң шыырак ойнаар улус Кара-Күске Күнзекович биле Александр Александрович чүве. Мээң даргам Шаңгыр-оол Андреевич база кезээ-ле. Ажил соонда чанмай, орайтагыже чедир-даа маргыжып ойнаптар бис.

Чаңгыс кыжын ажилдааш, 1972 чылдың апрель төнчүзүндө шеригке келдиришкын алгаш, редакция коллективинге үдеткеш, чоруй барган мен. Ол олчаан ажил-хожум уг-шии сыр өске, шериг хүрээлеңинге эрткен-даа болза, редакциям улузу-биле бүгү назыымда найыралдыг, эки-мендвис солчуп чоруур бис. Чогаал ажилынга хандыкшылым база хөмүрбээр, харын-даа ам хөрлээлөп үнүп келген хевирлиг. Пенсиялай бергеш, номнар-даа үндүргүлөп алдым. А.А. Даржай, К.-К.К. Чооду, А.С. Бегзин-оол, Э.Т. Кечил-оол ышкыш ат-алдарлыг чогаалчыларның көдүрүп каан хей-аъды-ла боор, күзелдерим, сорулгаларым ам-даа улуг.

Александр ОНДАР, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, шериг албанының хоочуну.

Бо чылын Тываның Чогаалчылар эвилели тургустунгандан бээр 75 чыл боор. Тыва чогаалдың үндөзилекчилери чогаалчылар-биле таныш, оларның-биле чоок эдержип чораан улустан чааскаан арткан кижини мен.

Ол шагда Тываның шыырак аныяк чогаалчыларының бирээзи Юрий Шойдакович Кюнзегеш биле мен өгленип алган соовуста, олар бистиң бажынывыска бо-ла кээр болгаш, улуг чогаалчылар-биле дыка найыралдыг апарган мен. Ынчангаш оларның дугайында сактып, кысказы-биле бижип көрей.

Юрий Шойдакович боду кончуг топтуг-томаанныг, дыка чугаакыр эвес, шоолуг чүве ыттаваас, оожум аажы-чангы-даа болза, улус-биле эптиг чугаалажып билер чораан. Ол шагда улустуң чаңчылы ыңдыг турган боор, улуг чогаалчылар бисти бажыңнарынче чалаар болган.

Степан Аргаанович Сарыг-оол чогаалчының бажыңынче ооң 50 харлаан килейинче чалаткан бис. Хей улус-даа чок, ол-ла бажыңга чурттап турган кожолары чогаалчы Олег Карламович Сагаан-оол биле Маады Кимович Момбужай сулгар бар болду. Степан Сарыг-оол чогаалчының өөнүң ээзи Мария Давыдовна бистиң школавыска 9-10 класстарга төөгү башкылап турган чүве. Башкымдан ыядырым-даа кончуг болган. Степан Аргаанович кончуг чымчак сеткилди, кижиге уткуй кел чорааш-ла, хүлүмзүрүп бээр.

Кыстар көргөш, кылыым хайныр. Хымыс ишкеш, сарыым хайныр.

деп шүлүктөп, баштактанып чугаалаар.

Сөөлүндө, 80 чылдарда-ла боор, чылдың-на чайын Үш-Белдир курортка кады дыштаныр болу берген бис. Бир чайын курорттап тургаш көөрүвүске, ванналарлыг корпус даштында узун сандайларда аразы элээн ырак олурлар. Мария Давыдовнаның чанынга барып олуруп алдым. «Дүүн самолеттан дүшкениңерде улус көөрге, Степан Аргаанович кончуг улуг шоодай чүктээн, Мария Давыдовна ийи чөмөдөн көдүрүп алган келген. Шоодай көңүс чиик, иштинде куруг демир-хууңнар кангыраар, а чөмөдөннар дыка аар болган деп улус чугаалажып тур» дээримге, Степан Аргаанович: «Мен аар чүкк көдүрер шары эвес мен» — дидир. Мария Давыдовна: «Шары, шары, а я что! Шары что-ли?» — дей-дир. Оларның ыңдыг чугаазын дыңнааш, мен аажок-ла каттырдым ийин.

Олар эртен кара даң бажында тайгатаңды бажы кезип чорупкаш, орай кезээ келир. Менээ эм ойттар айтып бээр бис дээрге, оларның-биле кады чоруур болгаш, чаңгыс-даа эртен деңге туруп шыдаваас болган мен.

Степан Аргаановичини үргүлчү-ле улус долганып алган, ооң чугаазын дыңнап турарын бо-ла көөр чордум. Бир катап курорттун аэропортунга чедердим. Степан Аргаановичини бир сандайда хей улус үлөп алган, ооң чугаазын дыңнаан олурлар. Мария Давыдовна элээн ыракта сандайда олур. Ооң-биле элээн кады олургаш, курортче чоктаарын сүмеледим. «Дөө кижини көрбөс сен бе» — диди. Мен кылаштап баргаш, Степан Аргаановичиниң шенээндө туткаш, тургузуп алгаш, ыт-даа чок чедип алгаш чоруптум. Хамык улус ыт чок олуруп калган.

Сергей Бакизович Пюрбюну 1954 чылдан эгелеп билер мен. Ол нүгүлге таварышкыш, шииттирип, херек эртиргеш, чанып келген соонда, удавайн бажынывыска кирип кээр турар апарган. Юрий Шойдакович ону кончуг хүндүлээр чораан. Школага өөренип тургаш, шүлүк шорбажылап алгаш, бажыңыга барганын, ынчангы орус кадайы олады деп чем каап бергенин, ыңдыг амданныг чөмни ынчан бир дугаар чиггенин Юрий Шойдакович сактып чугаалаар кижини. Абаканга өөренип турда, Сергей Бакизович Черногорскиге херек эртирип тургаш, аңаа чагаа бижип турган дээр. «Улус мээң-биле харылзажырыңдан сестир чүве болгай. Юра кортпас, менче чагаа бижип турган кижини бо» — деп чугаалаар.

Хөлчөк эдержи, чаңгыс подъезди-ге кожа чурттап-даа чордувус. Сергей Бакизович Нина Дмитриевна-биле өг-

АКСЫМ
КЕЖИИ-ДИ

бүле тудуп чурттааш, Лена, Сауругларлыг болганнар. Бир катап чы «Сенээ тураскаадып, шүлүк кагдым» дээш, «Шүлүкчүнүң када деп шүлүк эккеп берген. Бистер тературлуг олгум, литературлуг дээр чорду.

Олег Карламович Сагаан-оол дыралының сөөлгү хүнүңге чед чыл иштинде Тываның Чогаал эвилелиниң баштаар черин дар Ооң даргалап турган үезинде чүүлдер болган. Курорт баар путевка бээр, байырлардар үр уруг-дарыга белектер алыр дээр даа өске. Литература фондузун диришкын бижээш, акшаны чы халаска-даа дилеп алыр турган.

Ынчан ажил шагының соонда чылар хуралы деп чүве бо-ла. Мен оон шуут шүүтсүнөр турга «Хуралга Салим Сүрүн-оол» чогаалының четпестерин чугаадык харадаар, улус кырынче бээр чазып турар» дигирин бо, анаа-ла хуралдап турбаан, чогаал сайгарылгазы база болуп турган.

1962 чылда бистиң чурттап ийи каът бажыңывыска улуг сөкүлүк, суг батареялары кирир, дыр хостап бериңер дээр. Кайнаа аайын тыппайн турувуста, Олег Карламович бисти бажыңының бир өрз тургузуп алган. Оларның бажы чаладывыс. Мамед, Слава, Иго үш оолдуг улус чүве. Өөнүң ишти Комбуевна кончуг чазык-чаагай к Тываның ном үндүрер чериниң ма чызынга ажилдап турду.

Школа дооскаш, «Шын» с корректорлап ажилдай бергеш, Б. Дамчаевич Хөвөңмей-биле таныган мен. Ол килдис эргелекчилеп Кончуг баштак кижини. Өөнүң ээзи кыс (Вера) угбай кончуг чазык-үнген-кирген чоннуг улус. Олар чалаан. Баарывыска, авазын элп чаш-даа, бут кырынга чаа-ла к тай берген бичии-даа уруг-дары Харының аразы чоок-чоок беш улус болду. Богатырь, Миша, Валя ле баар. Сөөлүндө кыс уруг төрүт ады Таян чүве.

Леонид Борандаевич Чадамба баштайгы өөнүң ишти Сүт-Хөл ч Монгуш Тырылаа чүве. Олар дөрүлүг: Люба, Калим, Победол, Айла угбай мээң төрөлим болур кижини. класстарга өөренип тургаш, олар бажыңыңа үнүп-кирип, угбамның ажилыңа дузалажып турдум. Б. Леонид Борандаевичини көрбээр. Ол үргүлчү Москвада ажилдап болган. Ынчангы шагда тыва шларга өөредилге номнары чок, чогаадырыңа киржи, үндүрери улуг ажилды чорудуп турган. ССР Дээди Советиниң депутатыңа ийи сонгуктан. Ийи дугаарында 1949 ч сонгударга, Ю. Кюнзегеш дөрт о шүлүк бижип каан.

«Эш Л.Б. Чадамбага (Дээди Совет депутаты кылдыр ооң дагын сөк канынга)

Чогум-на чиик чурттакасыңа, Чонче, хөйже чоок чуртта, Даас дег чүрээң бедик уют, Таңдаш думчууң чавыс чала». Олар чаңгыс чер-чурттуг тож ырак төрөл улус.

1953 чылда Тырылаа угбай аарааш, Москва эмнелгезинге чок болган. Каш чыл эрткенде Мария Сковна Манын-биле чурттаан, Лена уруглуг болганнар. Ол ам «Тувинская правда» солунда ажилдап чоруур.

Улуг чогаалчылар дугайында казы-биле бижирге, мындыг Бистерге олар кончуг чоок кижилер бооп чораан. Олар-биле чурттапгаз төнчүзүңге чедир кончуг эки чоок а жип келдивис. Мындыг алдарлыг биле эдержи чораанымны кончуг аксым кежиин деп санап чор мен.

Дырбак КЮНЗЕГ

Кызыл хоо

ИХЯ-ның дыңнадыгларындан

ХООЧУННАРНЫҢ
АЙЫЛ ЧОК ЧОРУУ
ДЭЭШ...

Республиканың иштиги херектер яамызының, ИХЯ-ның Кызыл хоорайда эргелелиниң полиция аялдамчылары найысылалдың болгаш Каа-Хем суурнуң хоочуннарынга Улуг назылыглар кылып байыр чедирип, оларның айыыл чок оруун камгалаары-биле «Мөлчүкчүлерге – чок!» акцияны эрттирген.

Аялдамчылар чөпчүлүк берген кырганнар айыыл-халаптан камгалаптар харык-шинээн чидирип, бичирип дег кенен сеткилдиг апаары шын. Ындыг болгаш оларже кичээнге угландырган, ачы-дуза үксээп, арга-сүмө кадыксаан таныр-танывас ернин эвилең-ээлдек аажы-чаңын чоокка ап, салган айтырыгларынга ак сеткилди-бир-рылап, оларга долузу-биле бүзүрээниңинде мөлчүкчүлерден каражадап, когарал турар арга-арыглар республикада эвээш эвес демдеглеттинип ыңчангаш мындыг кем-херек үлгедиглеринден назы чеде берген хоочуннарывыс когаравазын полиция аялдамчылары ук акцияны чоруткан.

«Мөлчүкчүлерге – чок!» деп акцияга ТР-ниң ИХЯ-асток төлээлеринин аял чорудулгазын орга-ар болгаш назы четпээш уруглар херектери-хылдаар адырларның килдиз начальнигинин аялы, полицияның подполковниги Чечен Комбу, илдиң инспекторлары полицияның майору Соповьев, полицияның майору Байлак Бады ИХЯ-ның Кызыл хоорайда эргелелиниң участок полицияның капитаны Вячеслав Манчик-оол-балдын хоочуннарынга байырлап-биле каң ка-ды, узун назынын күзеп, байырын чедиреринден оларга айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин,

ылаңгыя мөлчүкчүлерден оварнырының бөдүүн болгаш аажыктыг сүмелерин айтып бижээш хуудустарны сөңнээш.

Коллегаларының буянын акциязын муниципалдар аразының «Кызыл» хайгаарал постузуңуң полиция аял-дамчылары деткип, Каа-Хем суурнуң хоочуннарының чурттап олурар оран-савазынга чедип, оларга байырын чедирбишаан, үстүндө демдеглээнивис айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин база полиция аялдамчыларындан дуза дилээри-биле дүрген харылзажыптар аргаларын тайылбырлап берип, кырганнарның сонургаан айты-рыгларынга долу харыларны берген.

Хоойлу-дүрүм камгалакчыларының улуг назылыг-ларның айыыл чок чоруу дээш чоруткан тайылбыр аялыын кырганнар деткип, өөрүп четтиришикинниң чылыг-чымчак сөстөрүн катап-катап чугаалап турганнар.

Полиция аялдамчылары чурттакчы чон ортузунга мындыг сагындырылгы аялдамчылар удаа-дараа чорудуп турарын демдегеп каалыңар.

АРАГА АП ЧОРААШ...

Сентябрь 25-тиң дүзезинде Чадаана – Хандагай-ты оруунга тус черниң полиция аялдамчыларының хыналдазының үезинде Мугур-Аксы сумузунуң 29 харлыг чурттакчызының башкарып чорааны «УАЗ» автомашинадан 340 шил азы 170 литр хемчээлдиг, акцистиг марка чок арагаларны тыпкан.

Арага аймаан автомашинаның чолаачызы бодунга ажыглаар сорулга-биле Кызыл хоорайдан садып алганын тайылбырлаан. Амгы үеде бо фактыга хамаарыштыр хы-налда ажылы чоруп турар.

Бо таварылгага хамаарыштыр процессуалдыг шийтир-ни үндүрери-биле хавырған арагаларны болгаш хыналда материалдарын чогуур албан черинче дамчыткан.

ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОК ЫЯШ
УЖУРГАШ...

Сентябрь 13-те, Эрзин кожуунуң полиция аялдамчыларының арга-арыг даамалдары-биле кады ээлчеглиг хыналдазының үезинде, Нарын сумузунуң чоогунда хоойлуга чөрүштүр 81 ыяшты кезип ужурган таварылга илереттинген.

Бо таварылгага хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче Хоойлузуңуң 260 дугаар чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле (Хоойлуга удур арга-арыгның ыяштарын ужуреп, когарал чедиргени дээш) кеземче херзэн оттурган.

Полиция аялдамчыларының оперативтиг ислеп дилээшкенинниң үезинде кемниг-херекке каразыттырып турар Нарын сумузунуң 52 харлыг чурттакчызы туттурган. Ооң чурттап турар черинден ужурган ыяштарны болгаш бензин-биле аялдамчылар херекселди тыпкан. Байысаалга үезинде каразыттырып турар кижилер буруузуңуң долузу-биле билинген. Ыяш кезикчизиниң буруузуңуң суд шындыгыптар болза, РФ-тиң Кеземче Хоойлузуңуң 260 дугаар чүүлүңе дүүштүр 200 муң рубль чедир торгаалга онаажыр ийикпе азы 2 чылга чедир хосталгазын казыдып шийтирер.

Белекмаа ХЕРТЕК,
ИХЯ-ның парлалга албанының специалисти.

7 – Россияда экология чылы

ОЙДУС КАМГАЛАЛЫНГА
ҮЛҮҮ УЛУГ

ыштың соогу, чайның күстүн дүжүдү, ың чымыжы. Бо дөрт өдөдө дириг бойдус ырында магалыг-ла тежикти, аяс хүннү агаарны амыр-дыш-неп турар.

даа чыл эрткен болза, бурунгаар үзөлдиг куларының бирээзи, мер дуңмам Дандар-нырбаевич Ооржак-а номчукчуларга та-ни бижип көрей. Ол ыдың ноябрь 7-де үр көчтөн. Бо чылды Рос-сияда чылы кылдыр Дандар-оол Ооржак – публиканың алдарлыг ызы, Делегейниң эко-демиязының хүндүлүг

Аңаа аялдамчы тура, Шанчының эгзэртинмес дүжүдү дээш күрү-не шаңгалыңа төлөтпиг болган. 1986 чылдан Улуг-Хем районнуң улус депутаттарының Советиниң күүсекчи комитетин удурту берген. 1990 чылда Тыва АССР-ниң бойдус камгалаалының күрүне комитетиниң даргазынга депшиткен. 1992 чылда Тыва Республиканың чаа тургус-тунган Экология болгаш бойдус курлавырларының яамызының сайыдынга томуйлаткан.

Мээң дуңмам Д.Х. Ооржак республиканың удуртуп албан черлеринге аялдамчы чорааш, Тыва Республиканың чаа Кон-ституциязының төлөвилелин тургузарыңа идепкейлиг кир-жиپ турган. Республиканың рынок хамаарылгаларының шилчилгезиниң үезинде эко-номика, энергетика, аял-дамчының улуг программала-рын тургусчуп, Тываның эко-логиязын, бойдузун камгалаар талазы-биле хөй аялдамчы кылган.

Кады аялдамчы турган кижилериниң аразыңа ооң ат-алдары, хүндүткели кон-чуг улуг, аялдамчы ынаа, быжыг билии, улуг негелделии дээш коллективи хүндүлээр турган. Ол организакчы талантылыг, музыка, спорт, уран чүүлге салым-чаянныг, Мөңгүн-Тайга шыршының үнгөн баштайгы тыва кижилерниң бирээзи.

Ак сеткилдиг аялдамчы, харыс-салгалыг удуртукчу, эш-өөрүрөк, сагыш чолаачал, езулуг ада. Экология чылы-нда Дандар-оол Хаянгарба-евич Ооржакты Тываның бирги экология сайыды чораан деп аныяк-өскөнниң билип алыры, өске-даа чоннуң сактып чорууру артык эвес.

Александра ООРЖАК,
кады төрөөн угбазы.
Ак-Довурак хоорай.

Дыштаныр хүн. Дагбалдай, Долзатпаа ашак-кадай уй-нуу Снежаназы-биле бажыңыңа олурганнар. Аял-дамчының аайы-биле эдержир эштери ма-шиналыг халдып келгеш:

– Тайгадан каттап алылыңа-рам. Көк-кат хөй үнген чер көрүп алдымыс – дээн.

– Ынчаалыңар харын. Анаа-ла суурга чүнү канчап олурар бис. Снежана, сен база бистиң-биле кады чорааш, каттан чыып, дыштанып, агаарлап ал, уруум. Хоорайда чурттап олурар улус – аваң, ачаң суугарга кат алпарып бээрине амыраарлар ыйнаан. Чанарда ап алыр сен – дээш, Долзатпаа каш-ла хонгаш тоску классче өөренип кирер уйнуу Снежаназыңа көргөн.

Оозу думчуун дырыштыргаш: – Каттавас мен. Кижилер арны карарып каар, хоржок – деп удур-ланган.

– Ынчаарга бажыңың ээлеп, чөмдөн кылып чип хүнээр ый-наан сен, уруум – деп, кыган-авазы чөпшээрешкен.

Эжишкилер хүнээдир каттааш, олча-омактыг чанып келгеннер. Дагбалдай биле Долзатпааны эштери бажыңыңа чаныңа эккеп каарга, сес литр ишти ийи хууңнарын долдур чыып алган каттарын көдүрүп алгаш, херим иштине кирип келгеннер. Бажыңы шоочалыг болган. Шоо-ча чанында ак саазын көстүп турган. Дагбалдай бажыңың текпижиниң кырынче үнүп кээп, саазыңда бижикти номчуй каап-каш, утказын билбейн барган. Бижиктиг саазыңа адыра тыр-тып алгаш, база катап номчааш, боданы берген.

– Бо канчап бардың? Урууң кайнаар барган-дыр? Дүлгүрүң суп кады ыйнаан. Эккепгеш, эжиң аяты – деп, кадайы далаш-тырган. Дагбалдай бижиктиг саа-зыңа кадайыңа тутсу каапкаш, дүлгүрү эккээр дээш кылаштап-кан. Саазыңда: «Бабуля, дедуш-ка! Дүлгүрүңу сугар черинде суп каан мен. Мени манаваас силер. Мен чок апардым» – деп бижикти номчупкаш, Долзатпаа алгырып-ла үнгөн:

ДУВҮРЕЛ ҮНДҮРГЕН
БИЖИК

(Болган таварылга)

– Дагбалдай! Уруувус чок апарган ышкыжыл! Амы-тыныңа четтине бергени ол ирги бе? – дээш, ы-сызың төгө-ле берген. Дагбалдай тура дүшкөш, кезек боданып тура:

– Чүгө?! Амы-тыныңа боду канчап четтине бээр чүвөп? – деп, дөдөдөп айтырган.

– «Мени манаваас силер. Мен чок апардым» – дээн ышкыжыл – дээш, Долзатпаа баарының дужун туттунгаш, улам ыткыр кылдыр ыгавышаан, кускуннай-ла берген. Дагбалдай бижиктиг саазыңа ап алгаш, кадайың оожуктуруп чадап турда, ы-сызы дыңнап каан кожалары бо маңаажып келгеннер.

Херзэжэн кожазы:

– Канчап бардыңар, Сүктер-овна? – дээш, Долзатпааның холундан тудуп алгыра:

– Уруум чок апарган ышкыжыл. Кандыг кончуг салымым бак кижилер боор мен – дээш, карактарың чажын адыжыңың арты талазы-биле чода туткулаан.

– Кайы урууңар багай апарга-ны ол, угбай? – деп, кожазы, үнү сириңейнип, айтырган.

– Ортун уруум Белекмааның Снежаназы. Бир-ийи хонуктан Кызылче чанар деп турган чүвөм болбазыкпе. Чааскаандызын бажыңа каапкаш, каттап чоруй барган улус бис. Ол та чүнү бодай берген төл. Артында-ла, амы-тыныңа боду четтинип – дээш, улаштыр ыглап-ла эгелзэн.

– Кайда ынчап барганы ол? – деп, эр кожазы айтырып-тыр:

– Ой, таа, дуңмакым. Кайда муңганы бергени ол чүвө ийик. Дилээр бис ыйнаан – дээш, Дагбал-дай тудуп алгаш турган бижиктиг саазыңа кожаныңа сунган.

Эр кожазы номчааш:

– «Мен чок апардым» – дээн чүвө-дир – дээш, кадайыңа көргөн. Ол өйдө Долзатпаа Сүктеровнаның кедип алгаш

турган куртказының карманында телефону алгыра бээр. Дол-затпаа атпаш кырган. Далаш-биле телефонун карманыңдан уштуп эккелгеш, кнопказын база каапкаш, холу сирилевишаан, кулаанга чедире берген.

– Алло! Бабуля! – дизе-ле, урууңуң үнү дыңналган. Деви-дээниңден Долзатпаа телефонун оскунуптар часкан. Кезек када чүү-даа дээр аайын тыппайн, харлыга бергеш тура:

– Сен сен бе, уруум? – дей каапкан.

– Ийе, мен-дир мен. Снежана-дыр мен. Чанып келдим. Авам, ачам сугнуң эштери келирге, оларның машиназыңа олур-руптум. Шоочада чагаажыгаш кыстырып каан мен – дээрге, Долзатпаа улуг тынгат, ашаанче көрүп келгеш:

– Уруувус бар! Дириг! Чана берген ышкыжыл – деп алгыра аарак чугаалаан. Дагбалдай би-жиктиг саазыңа ап алгаш, дүрө тудуп чоруй:

– Белекмаага-даа, күдээге-даа бажыңыңа урууңар-биле оода ара-аразында тывалажып туруп көрүңер. Тыва дыл өөрөнмейн-даа турар болза, бажыңа төрөөн дылын утпазын, чараштыр чугаа-лап өөрөнзип деп, үргүлчү чагып келдим. Кижилер чугаазы херекке ал-бас деп чүвө ол-ла-дыр. Сөстөрүң шын эвес ажыглааш, улус коргу-дуп, дүвүредип канчаары ол дээр силер – деп, ашак хорадаксап чугааланган.

– Ийе, ооң-биле чергелештир уйнуувуска: «Чоннар аразында харылзааның болгаш эртем-билигиниң дылы – орус дылды эки кызып өөрөн, уруум» – деп база чагып-ла чор ышкыжыл бис, ашак – дээш, Долзатпаа Дагбалдайже көргөн.

Эрес-оол МОНГУШ,
Өвүр кожуун,
Хандагайты суур.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичи оолдар, уругларны өөредир-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнүгө хүлээп ап турар

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде

кылдыр 8 катап бас-

сейнге халас эштир.

Тренер-баш-

кы: Баткар Баасан

Андреевич — Тыва

Республиканың На-

чын мөгези, сумо-

га спорт мастери,

оолдар аразында

Европа чемпиону,

сумога бичи оол-

дар аразында Деле-

гей чергелиг чемпи-

он, аныяктар аразында 3 дакпыр

Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичи оолдар, уругларны бассейнге

эштип өөредир бөлүкчө база хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа четпээн назылыг 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник,

четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн

санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-

олович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/лист, пе-

диатр).

2. Сугга эштир

хеп, бөрт, карак шили,

чунар-бажыңга ажыг-

лаар херекселдер.

Харылзажыр

телефону: 2-16-16.

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ АУКЦИОНА

На основании постановления администрации муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» № 261 от 25.09.2017 года, администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» (Организатор аукциона) объявляет аукционы на право заключения договора купли-продажи земельного участка.

Форма торгов: аукцион

Дата проведения аукционов: 08 ноября 2017 г. Место проведения аукционов: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8

Предмет аукционов: право на заключение договора купли-продажи земельного участка для ведения личного подсобного хозяйства.

№ аукциона	Время аукциона	Местоположение земельного участка	Разрешенное использование земельного участка	Площадь, кв. м	Кадастровый номер	Начальная цена, руб.	Шаг аукциона, руб.	Задаток, руб.	Информация об технических условиях подключения объектов к сетям инженерно-технического обеспечения и размере платы за подключение объектов к сетям инженерно-технического обеспечения
1	15.00	Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Булун-Терек, ул. Мира д. 20	Для ведения личного подсобного хозяйства	1782	17 14 0301013 63	6237	311,85	1247,40	Технологическое присоединение объекта возможно от электрических сетей ОАО «Тываэнерго»

Параметры разрешенного строительства

Минимальный отступ от красной линии — 4 м;

Минимальный отступ от границ земельного участка — 6 м;

Порядок приема заявок на участие в аукционе: для участия в аукционе заинтересованному лицу необходимо подать Организатору аукциона заявку (лично или через своего представителя). Лицо, подающее заявку, обязано вместе с заявкой представить следующие документы:

1) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

2) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица, а также выписку из решения уполномоченного органа юридического лица о совершении сделки (если это необходимо в соответствии с учредительными документами претендента и законодательством государства, в котором зарегистрирован претендент) (для юридических лиц);

3) документы, подтверждающие внесение задатка.

Задаток должен быть перечислен на расчетный счет: р/с № 40101810900000010001 отделение НБ Республики Тыва г. Кызыла (Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва), л/с 03123005360, ИНН 1715001332, КПП 171501001, БИК 049304001.

Задаток должен поступить на указанный счет не позднее 02 ноября 2017 г. В случае не поступления задатка на расчетный счет в указанный срок претендент к участию в аукционе не допускается. Ор-

ганизатор торгов в течение 3-х банковских дней со дня подписания протокола о результатах аукциона возвращает задаток участникам торгов, которые не выиграли их.

Заявки на участие в аукционе вместе с другими документами принимаются по рабочим дням с 09.00 до 18.00 со дня опубликования настоящего информационного сообщения по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27. Последний день приема заявок 28 октября 2017 г. Определение участников аукциона состоится 08 ноября 2017 г. в 15.00 часов по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27 путем рассмотрения заявок и документов претендентов, установления факта поступления от претендентов задатков на основании выписки с соответствующего счета.

Осмотр земельного участка на местности проводится в каждую пятницу с 10.00 до 13.00 после выхода настоящего сообщения.

Официальный сайт, на котором размещено информационное сообщение <http://torgi.gov.ru/> <http://chaa-hol.rtyva.ru/>

Решение об отказе в проведении аукциона может быть принято не позднее чем за три дня до наступления даты его проведения.

Подведение итогов производится по окончании аукциона. Победителем признается тот участник, который предложит в ходе аукциона наиболее высокую цену за предмет аукциона.

Условия и сроки платежа устанавливаются договором аренды земельного участка.

Байыр чедиришикини

1983 чыл, октябрь 3.

Ортун оглум Соруктуг-даа төрүттүнген,

Бичиизинден улгаткыже,

Балыктаарыңа онза ынак.

Алган эштиг, оолдуг кыстыг,

Ажыл-ишчи чурттап чор сен.

Аңнап-меңнеп, балыктааштың,

Аваң мени азыраар сен.

2011 чыл, октябрь 3

Хеймер уруум дун оглун божан.

Эрес-кежээ, омак, сергек

Оглувус ам 6 харлаан.

Чаңгыс хүнде төрүттүнген

Даайлашкыларга байыр чедирип,

Кадыкшылды, өөрүшкүнү,

Аас-кежин күзеп ор бис.

Кырган-авазы, Сылдыс-Чаянның ава-аа даай авазы Чойганмаа, честези Орланд

МӨГЕЙИГ

Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт тергигини, Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну аттарның эдилекчизи, Тыва Республиканың стол теннис каш дакпыр чемпиону, Сибирь Федералдыг округтун

дакпыр призеру, спорттун аңгы-

хевирлериниң ойнакчызы, дет-

чизи, чогаадыкчы салым-чаяан

Кызылдың башкы колледжинге

чылдарда ажылдап чораан, үш с-

дажы дег, чаптанчыг бичи оолдар

ынак адазы КАЛБАК Далай-оол Да-

евичини сөөлгү оруунче үдежил

ральдыг болгаш материалдыг

заны каткан Тыва Республика

Дээди Хуралының Даргазы Кан

Тимуровичиге, Улуг-Хем кожуун

Төлээлекчилер хуралының даргазы Вера Васильевна

Улуг-Хем кожуунунун даргазы Рустам Май-ооловичиге,

башкылары Марина Ивановна Белоусовага, Уйнул Онда

нага, ада-иемге, кады төрзэннеримге, ырак чооктан ке

төрелдеримге, чаңгыс классчыларымга, чаңгыс курсчулар

га, коллегаларымга база Далай-оол Даваевичиниң ка

төрзэннеринге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүнге, Кызыл

башкы колледжиниң коллективинге, чаңгыс классчылары

аңгы-аңгы булуңнарда чурттап чоруур өөреникчилери

Шагаан-Арыгның дугаары 2 ортумак школазын 1998 чы

доостурган өөреникчилеринге четтиргенимни илеред

черге чедир мөгейдим.

Далай-оол Даваевичиниң ажык, биче сеткилди, се

хевири, чогаадыкчы уран талантызы бистиң чүректерини

кезээ мөңгедө артар.

Өөнүң ишти Кара-Кат КАЛБ

Бистиң эргим, ынак, хүндүлүг, буянын ада-иевис, х санныг кады-төрзэннерниң дуңмалары, акызы, угбазы, ч тежи, чаавазы, Бай-Тайга кожуунунун кедээ ажыл-агыйын хоочуну, улуг мал эмчизи, Найырал сумуга удурткуч бол үрө-түннелдиг, чонунга хүндүткелдиг ажылдап чораан а

выс Сени Сер

ович ХЕРТЕК ба

Бай-Тайга кожуун

эмнелгениң хооч

ну, бичи уруглу

кухнязының эргел

чизи чораан аваа

Татьяна Салчако

на ХЕРТЕК октяб

2-де чырык черде

кезээ мөңгедө ча

лып чорутканнар.

Октябрь 6-д

11.00 шакта Кызыл хоорайның Мугур 99-тан сөөлгү оруктары

че үдээрин ада-иевистиң чоок кижилеринге, төрелдеринге

эш-өөрүнге ханы кажыдал-биле дыңнаттывыс.

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12345 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3371

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор

А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагбы) — 2-18-10

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).

Экономика, үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 3010181050000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаннун Тыва Республика
тавазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктэн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның

торларының бодалдары редакцияның туруку-биле

дүүшлейин барып болур. Айыттыганы саннары болгаш

өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар

боттары харылзалаар.

Чагыдылга индексини хуу кижилерге — 11530.

организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катап үнер

Хемчээли 3 парлаар ама

Номерни парлалгаже дужааганы

график езугар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоне дотт